

Date: 17th December-2024

АЛИШЕР НАВОИЙ ҒАЗАЛЛАРИДА МАҚОЛ ВА ИБОРАЛАРНИНГ
МАЪНОВИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Темирова Муқаддас Улугбек кизи

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Жиззах академик лицейи
она тили ва адабиёт фани ўқитувчиси

Аннотация: Мазкур мақолада Алишер Навоий ғазалларида мақол ва ибораларнинг қўлланилиши, ғазал мисраларида уларнинг жозибатор маъно-муносабати талкин этилган. Мақолларнинг айримларида шоир яшаган даврига оид вариантларининг ҳозирги даврдаги турига ўзгарган варианты ҳамда ибора ва мақолларнинг бадиий тасвир воситалари орқали ифодаланганлиги тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: Фраземалар, фикран чоғиштирув, сабаб-натижа муносабати, образлилик, омоним ва синоним мақоллар, тамсил санъати.

SPIRITUAL CHARACTERISTICS OF PROVERBS AND WORDS IN ALISHER
NAVOI'S GAZELLES

Abstract: This article discusses the use of proverbs and phrases in Alisher Navoi's ghazals and their attractive meaning in ghazal verses. In some of the proverbs it is studied that the variants of the period of the poet's life have changed to the present type, and that the expressions and proverbs are expressed by means of artistic means.

Key words: Phrases, comparisons, cause and effect relationships, imagery, homonyms and synonyms, fiction.

СМЫСЛОВЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОСЛОВИЦ И ВЫРАЖЕНИЙ В
ГАЗЕЛЯХ АЛИШЕРА НАВОИ

Аннотация: В этой статье обсуждается использование пословиц и фраз в газелях Алишера Навои и их привлекательное значение в стихах газели. В некоторых пословицах изучается, что варианты периода жизни поэта изменились на нынешний тип и что выражения и пословицы выражены с помощью художественных средств.

Ключевые слова: Фразы, сравненные идей, причинно-следственные связи, омонимы и синонимы, пословицы, ключевые слова.

Сўз кўрки бўлган мақол ва иборалардан фойдаланиш ҳар бир қалам аҳлининг сўз бойлигини орттиради, унинг нутқини ўткир ва таъсирли қилади, унга бадиий жихатдан сайқал беради. Алишер Навоий ижодида ҳам халқ оғзаки ижоди намуналари – мақол ва иборалардан кенг фойдаланилган. Бу воситалар фикрни образли қилиб ифодалаш, гўзал бадиий тимсоллар яратиш учун хизмат қилган. Навоий ғазалларида мақоллар мазмунан ғазал байтининг муайян мисрасида

Date: 17th December-2024

ифодаланган фикрни асослаш ёки чоғиштириш учун келтирилган. Бу билан ифодаланаётган фикрнинг ўткир ва таъсирчан, содда ва раvon бўлишига эришилган. Масалан:

Келди манга чу белини чектим, масалдурур

Ким «тортса бўлур келури бўлса қил била» (FC) [2]

Ушбу байтда маъшуқасининг белидан тутган ошиқ ҳолати кейинги исрада жойлашган «Келишга хоҳиши бўлса, қил билан тортишининг ўзи кифоя» мазмунидаги халқ мақоли билан қиёсланади.

Қуйидаги:

Чун масал бўлди сочинг зулм ичра ёшурмоқ не суд,

Мушк иси яшурса бўлмас, бу масал машҳур эрур (FC)

байтида иккинчи мисрада келтирилган *Мушк иси яшурса бўлмас* халқ мақоли биринчи мисрадаги фикрга чоғиштирилади. Бу мақол бугунги кунда “Касални яширсанг, иситмаси ошкор қилади” шаклида кенг қўлланади. Навоий ғазалларида мақол мазмунан байтда ифода этилган маълум фикр билан қиёслаш учун келтирилган экан, кўпинча байтда “масалдурур”, “масалким”, “чун масал бўлди” сингари жумлалар қўлланган. Чунки мазкур бирликлар, аввало, байтда қўлланган мақолга ишора қилиб турса, иккинчидан, таъкид ва қиёсни кучайтириш учун хизмат қилган.

Шоир ғазалларида мақоллар, асосан, байтнинг иккинчи мисрасида келтирилади. Бундай байтларни шакллантирувчи гаплар ўзаро сабаб-натижа, қиёс ва ўхшатиш муносабатларини ифодалайди. Чунончи:

Пил ўлса сенинг хасминг, десангки зарар топмай,

Бир паишага оламда еткурма зарар ҳаргиз. (FC)

Биринчи мисрани шакллантирган “*Агар душманинг фил бўлса, зарар топмай десанг*” мазмунидаги шарт гап кейинги мисрада инсонларни дилозорлик қилишдан қайтарувчи «*Паишага ҳам озор берма*» мазмунидаги мақол билан хулосаланган. Қуйидаги мисолларда ҳам мақолнинг байтда ўрнашуви иккинчи мисрага тўғри келади:

Чун Навоий кўнгли синди эмди лутфунг не осиг,

Ким ушатса шишани бутмас они пайванд ила (FC)

ёки:

Май батининг кўр нишот афзолигин ҳузун аҳлига,

Ким куяр ўлу қуруғ чун найистонга тушти ўт (FC)

Байтларда *ушатса шишани бутмас они пайванд ила, куяр ўлу қуруғ чун найистонга тушти ўт*“ мақоллари аввалги мисрадаги фикрни таъкидлаш ва тасдиқлаш учун хизмат қилган. Бу мақолларни ҳозирги кунда «*Синган шишани бутлаб бўлмайди*», «*Қамишзорга ўт тушса хўл-у қуруғ баравар ёнади*» шаклларида учратиш мумкин. Навоий байтда сабаб –натижа муносабатини ифодаламоқчи бўлса, иккинчи мисрани *ким боғловчиси ёрдамида шакллантирган, ўхшатиш муносабатида эса иккинчи мисра ўйлаким боғловчиси билан бошланган. Масалан:*

Ашк ичинда гарқамен, зулфунгни туткайменму деб,

Date: 17thDecember-2024

Ўйлаким тожир тенгиз ранжин чекар савдо учун (FC)

байтида шоир ўхшатиш муносабатини тамсил санъати орқали ифодалаган ва байтдан “Зулфингни тутуши илинжида кўз ёши ичида зарқ бўлмоқдаман, бу шундайки, савдогар савдо учун денгиз заҳматини чекканга ўхшаши” мазмуни англашилади. Ушбу мисолда ҳозирги тилимизда тез-тез қўлланадиган “Жон куйдирмасанг жонона қайда, тоққа чиқмасанг дўлона қайда” халқ мақоли Навоийда *Тожир тенгиз ранжин чекар савдо учун* шаклида берилган. Услубий жиҳатдан мақолларни иккинчи мисрада қўллаш анча қулай бўлган. Навоий ғазалларида мақоллар байтнинг биринчи мисрасида ҳам келтирилган, лекин бу жуда санокли мисоллардагина учрайди. Масалан:

Олтун эзилиб-эриб куйган сойи холис бўлур,

Не ажаб сорзорса юз етган сою эмкак манго (FC)

байтида «*Олтин ўтда билинади*» халқ мақолини келтириш билан, ишқ машаққати туфайли сарғайган ошиқ юзини олтинга чоғиштириш орқали шоир ўзгача шеърий тимсол яратади. Шеъриятда қўлланган мақол ҳамма вақт ҳам айнан, ўзгаришсиз қўлланавермайди. Кўпинча, мақоллар айрим таҳрирлар билан шеър мазмунига сингдириб юборилиши мумкин. Алишер Навоий томонидан қўлланган халқ мақолларининг баъзилари шоир даври учун хос бўлиб, бугунги кунда уларнинг шакл ва мазмун жиҳатдан янги вариантлари қўлланади. Қуйидаги:

Ҳажр қолмас ёшурун оҳу фигон чек, эй кўнгул,

Ким яшурмоқ бирла ҳаргиз колмади пинҳон ўлум (FC)

байтининг иккинчи мисрасида жойлашган *яшурмоқ бирла ҳаргиз колмади пинҳон ўлум* мақолидан «*Касални яширсанг, иситмаси ошкор килади*» мазмунидаги халқ мақолини англаш қийин эмас.

Нутқимизда тез-тез қўлланиб турадиган “*Юзинг қийшиқ бўлса, ойнадан ўпкалама*” халқ мақолини Навоий ғазалларида “*Эгри эса эгри кўргузур кўзгу*”

шаклида учратиш мумкин. Масалан:

Кўнгилни туз, тилосанг фойиз ўлса туз маъни,

Нединки, эгри эса эгри кўргузур кўзгу (FC)

Алишер Навоий ғазалларини ўрганар эканмиз, унда мақолларга қараганда иборалардан кўпроқ фойдаланилганлигига амин бўламиз. Бунинг сабабини хилма-хил бадий тимсол яратиш, фикрни жозибали ва таъсирчанроқ ифодалашда мақолларга нисбатан ибораларнинг услубий имкониятлари ортиқроқ эканлиги билан изоҳлаш мумкин. Чунки ибораларда фикр образли қилиб ифодаланган бўлади. Навоий шеъриятида халқ ибораларини *тилимни лол этиб* (281-б), *олур хушингни* (281-б), *жон етти оғзимга* (281-б), *машаққат чектим* (329-б), *жон талошур* (333-б), *силк этак*(343-б), *кулини кўкка совурдинг*(372-б), *бошга чиқмоқ* (382-б), *кўзум наззорадин тўрт ўлди* (384-б), *тошдек кўнглин онинг мум қил* (399-б), *юз қаролиг* (414-б), *оқарди бошим* (414- б), *кўнгулум очилур* (439-б), *берса эмди панд*(412-б), *жон бериб* (445-б), *ики юзлик* (192-б) шаклларида учратиш мумкин.

Date: 17th December-2024

Ғазал байтларида шакл ва маъно муносабатига кўра кўп маъноли, омоним ва синоним ибораларни ҳам учратиш мумкин. Шоир улар воситасида бетакрор бадиий тимсоллар яратган. Қуйидаги мисолларда *бош кўтармок* кўп маъноли

ибораси турли хил маъноларда қўлланган:

Майда соқий аксини кўргач эгилдим ўпгали,

Бош кўтармон эмди яъниким топибмен инфиол (FC)

Санам оллида майдин бош кўтармон,

Ки қилди дайр пири мундоқ иршод (FC)

Бош кўтармок ибораси биринчи мисолда уятдан *бош кўтаролмаслик*, иккинчи мисолда эса *майдан бош кўтаролмаслик* маъносини ифодалаган. Мазкур ибора бошқа бир байтда *бош олма* шаклида қўлланган, шунингдек, *аёғ* сўзи билан бирикиб, икки хил маъно ифода этган. Масалан:

Эй Навоий, дайр аро тутса аёғ ул мугбача,

Нўш этиб олма аёғидин анинг ўлгунча бош (FC)

байтида *олма аёғидин анинг ўлгунча бош* бирикмасини икки хил мазмунда – *ўлгунча ёрнинг оёғидан бош олмаслик* ва *ўлгунча кадаҳ (аёғ)дан бош олмаслик* мазмунида тушуниш мумкин. Яна бир мисолда *паймонаси тўлмоқ* бирикмаси ҳам ўз маъносида, ҳам мажозий маънода қўлланган. Шу ўринда шоир мумтозадабиётимизга хос лафзий санъатлардан бири – ийҳом [5] санъатининг гўзал намунасини яратган. Чунончи:

Ўлтурай бир май била деб, тиргузурсен, соқий,

Обиҳайвон бирла гўёким тўлар паймонамиз (FC)

байтида кейинги мисрада ифодаланган гап икки хил маънода қўлланган: а) май билан *қадахимиз тўлади(сўз бирикмаси)*; б) *май билан паймонамиз тўлади(ибора)*. Шоир паймона сўзининг маъноларидан фойдаланиб, байтда ўзига хос сўз ўйини қўллаган. *Паймонаси тўлмоқ* ибораси тилимизда хануз қўлланиб келинмоқда. Ибораларнинг синонимияга бойлиги улардан фойдаланишда катта услубий имкониятлар яратади. Чунки бир синонимик уяни ташкил қилувчи иборалар ўзаро образлилик даражаси жиҳатидан фарқланади. Масалан, қуйидаги байтда қўлланган *кўнглакин чок айламиш, яқо чок қилса, кўкси чок ўлмай* фраземалари айни бир маънони англатса-да, аммо образлилик даражасига кўра фарқ қилади. Ушбу ибораларнинг сўнггиси маъно даражасининг кучлилиги, образлилиги ва ифодалилиги жиҳатидан ажралиб туради. Иборалар маъносидаги ана шу нозик жиҳатлар ҳам Навоий эътиборидан четда қолмаган ва шоир байтда ибораларни образлилик даражасига кўра кетма-кет қўллаган. Шундан келиб чиқиб айтиш

мумкинки, мазкур синонимик уяда *кўкси чок ўлмоқ* иборасида образлилик даражаси кучли:

Кўнглакин чок айламиш андуҳдин гул, чун яқо

Чок қилса найласун булбулнинг ўлмай кўкси чок (FC)

Мазкур байтда ўзаро маънодош ибораларни қўллаш ошиқ ҳолатини таъкидлаш учун хизмат қилган. Қуйидаги мисраларда эса *пешонага ёзилганини*

Date: 17th December-2024

кўрмок ва тақдирдан қочиб қутула олмаслик каби иборалар синонимлигини кузатиш мумкин:

Ҳар не ёзмиш оллингга қилки қазо кўрмак керак,

Эй Навоий, қочмоқ ўлмас тенгрининг тақдиридин (FC)

Навоий *синуқ кўнгул* иборасига *йўқтурур бори оламда бир кўнгил гамсиз* турғун бирикмасини синоним сифатида қўллайди:

Синуқ кўнгулда чу йўқ шодлиқ, согинурмен,

Ки йўқтурур бори оламда бир кўнгил гамсиз (FC)

Алишер Навоий ғазалларида ибораларнинг маъносига кўра сифат, феъл ва равиш сўз туркумларига хосланган турларини учратиш мумкин. Масалан:

Икки юзлук бўлмаким, бу богнинг раъно гули

Гар қизорур бир юзи, лекин яна бир соргорур (FC)

Қилди овора мени хастани овора кўнгул,

Хонумонимни қаро қилди юзи қаро кўнгул (FC)

байтларида қўлланган *хонумонимни қаро қилди* ибораси ҳаракат тушунчасини, *икки юзлик, юзи қаро, қора кўнгил* иборалари эса белги тушунчасини ифодалайди.

Шуни ҳам айтиш керакки, ўзбек тилида *қора* лексемаси иштирокида, асосан, салбий маъноли фраземалар шаклланган. Чунки бу ранг ёмонлик тимсоли ҳисобланади.

“Қора лексемаси фраземалар

таркибида предметнинг рангини кўрсатмайди, балки кўчма маънода қўлланиб, шахс характеридаги мунофиқлик, ғаламислик, ғийбатчилик, бераҳмлиқ каби салбий хислатларни ёки “энг оғир, энг ёмон” сингари маъноларни эмоционал- эспрессив ва образли ифодалашда қўлланади” [1] Феълларда уюштирувчилик кучли бўлиб, кўпинча бошқа сўзларни ўзига эргаштириб, уни бошқариб келади.[3] Феълларнинг бу хусусияти фраземаларда ҳам ўз аксини топган. Феълларнинг нутқ элементларини бирлаштирувчилик хусусияти ўзбек тилида “ибораларнинг асосий қисмини феъл фразеологик иборалар ташкил қилиши” [4]ни таъминлайди. Феъллар фразема таркибида грамматик таянч аъзо сифатида қатнашади. Бундай компонент бутун фраземага феъллик хусусиятини ўтказиб, фраземалар иш-ҳаракат фаолиятини ифода этади. Масалан:

Лабинг кўргач илигим тишларам ҳар дам таҳайюрдин,

Ажаб ҳолатки, болни тутмайин бармоғ ялайдурмен. (FC)

Ушбу байтда келтирилган компонентларидан бири эскирган *илигим тишларам* иборасининг ҳозирги варианты *бармоғини тишламоқ* шаклида ишлатилади ва ҳайратланиш маъносини англатади. Яна бир мисол:

Кетинг, кўнгул била жонким, видоингиз килдим,

Фироқ агар будур, эрта кунни кеч қиласиз (FC)

Мазкур байтда *фироқ* изтиробларидан азобланган ошиқнинг кўнгил ва жонга мурожаати берилган. Бу ҳолатни образли ифодалаш учун *эрта кунни кеч қилмоқ* феъл фраземаси қўлланган. Ушбу иборанинг характерли жиҳати шундаки, гарчи

Date: 17th December-2024

феъл-кесим бўлишли шаклда ифодаланган бўлса-да, аммо мазмун ҳамиша бўлишсиз шаклда ифода топади, яъни “эрта кунни кеч қилмаслик”.

Қуйидаги мисолда равиш туркумига мансуб кечани кеча демай, кундузни кундуз демай турғун бирикмаси маҳбуба юз-у зулфининг иштиёқида, кундуз ва кечанинг фарқига бормай қолган ошиқ тимсолини таъсирчанроқ ифодалаш

учун ишлатилган:

Юзу зулфунгни соғиниб келмишам, эй маҳжабин,

Кечани кеча демай, кундузни кундуз демай (FC)

Алишер Навоий ғазалларида иборалар синтактик моделига кўра сўз бирикмаси шаклида ёки гап шаклида берилади. Масалан:

Ишқда гайрат тилимни лол этибдур, эй рафиқ,

Ҳажр зулмидин эмастурмен сўзум йўқтин хамуш (FC)

Шамъ ҳамдардимдурур ҳижрон туниким мен киби,

Ҳажр ўтида қоврилур, ул доғи ўз ёғи била (FC)

Эл тилидин уйқу ўчмиштур кўзумдин гўйиё,

Ким эрур бахт уйқусининг боиси афсонамиз (FC, 229)

Биринчи мисолдаги ҳайратланиш маъносини берувчи тилимни лол этибдур ибораси сўз бирикмаси моделида, кейинги байтларда келтирилган руҳий изтиробни ифода этувчи ҳажр ўтида қоврилур, ул доғи ўз ёғи била, уйқу ўчмиштур кўзумдин иборалари эса гап моделидадир. Биргина “Ғаройибус-сиғар” девонидан танлаб олинган мисоллардан кўриниб турибдики, Навоий шеърлятида халқ мақоллари ва ибораларидан кенг фойдаланилган. Ғазалларда халқ оғзаки ижодининг шаклан ихчам, мазмунан таъсирчан унсурлари бўлган мақол ва ибораларнинг ранг-баранг ифода усулларини учратиш мумкин. Шунинг айтиш жоизки, асрлар давомида Навоий асарларининг халқчиллигини таъминлаган жиҳатлардан бири ҳам ана шунда бўлса керак. Зеро, ижод аҳли сўзни халқдан олади, унга бадий сайқал бериб яна халққа тақдим этади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Алимаматова Ш. Ўзбек тилида фраземаларнинг компонент таҳлили. Фил. фан. номз. дисс. . автореф. Т., 2008.-Б.11.
2. Алишер Навоий. Хазойинул-маоний. I т. Ғаройибус-сиғар. Т.: ФАН, 1959.
3. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. –Т.: Қамуслар бош таҳририяти, 1992. –Б.11
4. Турсунов У. ва бошқалар. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Т.: Ўқитувчи, 1992.-Б. 316.
5. Ҳожиаҳмедов А. Шеъринг санъатлари ва мумтоз қофия. Т., «Шарқ», 1998. –Б. 44

